

STUDIA I ARTYKUŁY

Ryszard Żelichowski

Warszawa

Neutralny Moresnet — zapomniane dziecko kongresu wiedeńskiego

Klęska Napoleona postawiła przed zwycięską koalicją konieczność uporządkowania Europy. Przed jej mieszkańcami stała szansa na zupełnie nowe ukształtowanie granic państw, w których mieszkali, a przede wszystkim nadzieja polepszenia swojego bytu narodowego. Kongres wiedeński sprostać musiał wielkim wyzwaniom, często godzić sprzeczne oczekiwania oraz interesy wielkich państw i małych społeczności lokalnych. Jedno z takich wyzwań stanowiły ziemie kantonu Aubel z okresu Cesarstwa Francuskiego, będące dzisiaj częścią belgijskiej gminy Kelmis. Terytorium to, wciskające się klinem pomiędzy dzisiejsze Królestwo Belgii i Republikę Federalną Niemiec, a ściślej jego niewielka część, przez ponad wiek cieszyła się pewną formą samodzielności i miała wiele atrybutów niepodległego państwa — własny hymn, flagę, walutę i znaczki pocztowe. To Neutralny Moresnet (1816–1919)¹, minipaństwo, o którym historiografia polska zupełnie zapomniała². W 190. rocznicę jego po-

¹ Występował pod nazwą Territoire Neutre Moresnet (franc.), neutrale Gebiet von Moresnet (niem.), Neutraal Moresnet (niderl.).

² Żadna z wydawanych współcześnie encyklopedii w języku polskim nie zawiera hasła Moresnet lub Neutralny Moresnet. Nie piszą o nim także autorzy monografii państw, z którymi wiąże się jego powstanie. Patrz np. J. Balicki, M. Bogucka, *Historia Holandii*, Wrocław 1989; M. Wawrykowa, *Dzieje Niemiec 1789–1871*, Warszawa 1989. Co prawda J. Łaptos wymienia Moresnet w kontekście terytoriów zwróconych Belgii po I wojnie światowej w 1919 r. (*Historia Belgii*, Warszawa 1995, s. 213) oraz zasobów rudy cynku (s. 36), ale nie wspomina ani słowem o jego niezwykłych związkach z Królestwem Belgii. Podobnie *Historia Niemiec* (W. Czaplinski. A. Galos, W. Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław 1981). Krótka wzmianka o Moresnet łącznie z Eupen i Malmédy w kontekście przekazania ich Belgii w 1919 r. (s. 686) wywołuje pytanie, co jest niezwykłego w tym fakcie i dlaczego wymaga on odnotowania. Odpowiedzi na tak postawione pytanie czytelnik w książce tej nie znajdzie. Jedynym wyjątkiem jest tłumaczona z języków obcych polska wersja Wikipedii, Wolnej encyklopedii internetowej, która zawiera skrótowo opracowane hasło Moresnet, z odsyłaczami do strony poświęconej jego historii i dniu dzisiejszemu. Niewiele lepiej jest też z wydawnictwami zagranicznymi. Grand Larousse encyclopédique pod hasłem „Moresnet” wspomina o „territoire autonome” w latach 1841–1919 (powinno być: 1816, t. 7, Paris 1963, s. 517). Wiele encyklopedii informację o Neutralnym Moresnet zamieszcza w hasłach poświęconych gminom Eupen–Malmédy, co

wstania przypomnę niezwykle losy tego niewielkiego skrawka ziemi w sercu Europy Zachodniej³.

Na początku była ruda cynku

Zainteresowanie tym terytorium państw sąsiednich miało całkiem praktyczny wymiar. Znajdujące się tam złoża rud cynku znane były już od czasów rzymskich. Jak podają źródła, położona w Księstwie Limburgii góra Altenberg, zawierająca owe minerały, od XIV w. stanowiła własność miasta Akwizgran⁴, któremu podarował ją Karol Wielki⁵. Filip Dobry, władca burguński, który był także księciem Limburgii, w 1439 r. wziął kopalnię w swoje posiadanie. Od tego czasu była ona eksploatowana albo w imieniu księcia, albo też oddawana w dzierżawę książętom niderlandzkim. Od czasu objęcia przez Habsburgów austriackich rządów w Niderlandach Południowych kopalnie objęte zostały monopolem państwowym. W okresie rządów francuskich⁶ kopalnia stała się „Instytucją o charakterze narodowym”. Choć uznana za najbogatszą w rudę cynku w całej Europie, jednak sposób jej eksploatacji nie przynosił spodziewanych korzyści. W związku z tym 16 grudnia 1805 r. „Vieille Montagne des calamines du duché de Limbourg”, jak oficjalnie brzmiała francuska nazwa kopalni („Stara Góra cynkowa księstwa Limburgii”), a właściwie obszar o powierzchni 8 500 hektarów pod eksploatację dla celów kopalnianych, wydzierżawiony został Jeanowi–Jacques’owi Dony⁷, chemikowi z Liège. W 1808 r. udoskonalił on metodę przemysłowego wytapiania i walcowania cynku, którą opatentował w rok później. Na mocy dekretu Cesarza Napoleona od 19 września 1810 r. uzyskał on piętnastoletnią koncesję na kontynuowanie prac. Wydatki na kolejne poszukiwania doprowadziły go do granicy nędzy. W 1813 roku konieczne stało się zawiązanie spółki ze jego dotychczasowym wierzycielem, bankierem Hectorem Chaleulem z Paryża. W wyniku zawartego porozumienia musiał się on rzec dwóch trzecich swojego posiadania, a hutę cynku Saint–Léonard w Liège przekazać brukselskiemu kupcowi François–Dominique Mosselmanowi. Na niewiele się to zdało i w rezultacie Dony musiał ogłosić swoją upadłość. Wynalazek jego miał jednak daleko

utrudnia osobie niezorientowanej odnalezienie nawet podstawowych informacji na ten temat. Patrz np. *The New Encyclopaedia Britannica*, vol. 4, 15 edycja, Chicago 1991, s. 598, kol. 3.

³ Pierwszy tekst na temat Moresnet ukazał się już w XIX w.: Taybert, *Les trois petites républiques: Sint–Martin, Andorre et Moresnet*, Paris 1864 (pierwsza z wymienionych małych republik to Sant–Martin lub Sint Maartin, wyspa na Morzu Karaibskim, od 1817 r. podzielona administracyjnie pomiędzy Królestwo Holandii i Republikę Francuską. St. Maartin wchodzi w skład Antyli Holenderskich). Szczegółowe informacje zamieszcza także Meyers Konversations–Lexikon z 1896 r.

⁴ W trójkącie ziem leżących na styku Niemcy–Belgia–Niderlandy źródła posługują się różnymi nazwami tych samych miast, co uzasadnione jest językową tradycją, lecz stanowi kłopot dla czytającego. I tak — Aachen (niem.), Aken (niderl.), to niemiecki Akwizgran, a Luik (niderl.), Liège (franc.), Lüttich (niem.) to belgijski Liège (łac. Leodium).

⁵ Na podstawie: F. Pauquet, *Le territoire contesté de Moresnet neutre, Notes historique sur son statut, sa législation et son administration*, w: Bulletin de la Societé verviétoise d’Archéologie et d’Histoire, XLVII 1960, ss. 65.

⁶ Niderlandy Północne, czyli Republika Zjednoczonych Prowincji, w latach 1795–1806 przyjęły nazwę Republiki Batawskiej, podporządkowanej rządowi francuskiemu. W latach 1806–1810 Niderlandy Północne stały się Królestwem Holandii, na którego tronie zasiadał brat Napoleona, Ludwik. Niezadowolony z jego rządów Napoleon usunął go z tronu i w 1810 r. uczynił je częścią Cesarstwa Francuskiego. Niderlandy Południowe, rządzone przez austriackich Habsburgów, w rękach francuskich znalazły się już 1792 r.

⁷ Jean–Jacques Daniel Dony (1759–1819), kanonik z Liège, zapalony chemik, wynalazca nowej metody wytapiania cynku.

idące skutki dla małego skrawka departamentu Ourthe, gdzie oddzielne kiedyś gminy Moresnet i Kelmis władze francuskie postanowiły połączyć pod jedną wspólną nazwą Moresnet.

Spadek po Cesarstwie Francuskim

W wyniku zwycięskiej ofensywy koalicji antynapoleońskiej, do której przyłączył się przybyły z angielskiego wygnania król Niderlandów Willem I, lewy brzeg rzeki Mozeli znalazł się pod zarządem brytyjsko–niderlandzkim, a prawy pod zarządem Prus⁸. Stan posiadania Holendrów regulował protokół z 31 maja 1814 r., a Prus porozumienie z 5 kwietnia 1815 r. Ci ostatni objęli w posiadanie kantony Eupen, Malmédy, Sankt–Vith, Kronenburg i Schleiden w dawniejszym departamencie Ourthe wraz z małym fragmentem kantonu Aubel, przez który przebiegała brukowana kamieniami droga o strategicznym znaczeniu, łącząca Liège (Leodium) z Akwizgranem⁹.

Artykuł 25 dokumentu końcowego kongresu wiedeńskiego z 9 czerwca 1815 r. określał granice Prus, a artykuł 66 granice Niderlandów. Nie były on doprecyzowane w miejscu, gdzie kraje te się stykały. Dokument końcowy zakładał, że mieszana komisja wyłoniona w trybie późniejszym zajmie się dokładniejszym wytyczeniem granic. Komisja taka rozpoczęła pracę w Akwizgranie 15 grudnia 1815 roku, ale spory wynikające z innego sposobu interpretacji dokumentu wydłużyły procedurę negocjacyjną¹⁰. Kością niezgody były przede wszystkim ważne strategicznie złoża cynku, w które okolica ta obfitowała. Ponieważ żadna ze stron nie chciała, aby druga strona otrzymała funkcjonującą już tam kopalnię, negocjacje trwały ponad rok. Uzgodnienia zapadły na piątym spotkaniu roboczym Komisji, 21 maja 1816 r., a w miesiąc później, 26 czerwca, podpisany został Traktat o Granicach lub tzw. Traktat z Akwizgranu¹¹. Artykuł 17 Traktatu w sposób zawiły rysował kształt przyszłego Neutralnego Moresnet: „Od powyżej wymienionego punktu przecięcia [od drogi brukowanej do Eupen z linią idącą z kierunku «trzech kantonów» do «trzech departamentów»] do punktu styku trzech departamentów linia demarkacyjna pozostanie nieokreślona. Gdyby dwie komisje nie mogły dojść do zgody co do sposobu, w jaki ten mały fragment kantonu Aubel, który musi należeć do Królestwa Prus, miałby zostać przecięty, rozwiązanie tego problemu zostanie złożone na barki stosownych rządów, które w czasie późniejszym muszą podjąć odpowiednią decyzję. W oczekiwaniu na nią zostanie ustalona granica tymczasowa, przebiegająca przez gminę Moresnet, w ten sposób, że jej część położona na lewo od linii określonej prawnie, która wytyczona musi zostać od punktu styczności trzech kantonów i dochodzić do trzech departamentów, w każdym przypadku należeć będzie do Królestwa Niderlandów, część zaś położona na prawo od tej linii, wytyczona z południa na północ od granic kantonu Eupen z tego samego punktu styczności trzech departamentów, w każdym przypadku należeć będą do Królestwa Prus, a część tej samej gminy leżącej pomiędzy tymi dwoma liniami (...) zostanie poddana wspólnemu zarządowi, której żadna z obu mocarstw nie może zająć militarnie”¹². Krótko mówiąc, terytorium gminy Moresnet podzielone zostało na

⁸ Tę część opieram na pracy: L. Malvoz, *Het neutrale gebied van Moresnet (1816–1991)*, „Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België” 1983, nr 144, kwiecień, ss. 94.

⁹ F. Pauquet, *Le territoire...*, s. 63. O czterech pierwszych kantonach wspomina też polski autor. J. Łaptos, *Historia Belgii...*, s. 139.

¹⁰ O niuansach w interpretacjach dokumentu i wynikających stąd komplikacjach patrz: L. Malvoz, *Het neutrale gebied...*, s. 70 i n.

¹¹ W literaturze występuje pod nazwą Grensverdrag van Aken lub het Grenstractaat van Aken (niderl.), a także Vertrag von Aachen (niem.). Patrz np. Wikipedia.

¹² Tłumaczenie z j. niderlandzkiego autora.

trzy części: Moresnet Pruski, Moresnet Niderlandzki i mały kawałek tego terenu ze wsią Kelmis oraz kopalnią cynku, który uzyskał status neutralny. Terytorium to, w kształcie nierównoramiennej trójkąta, zarządzane miało być wspólnie przez ponad wiek przez komisarza pruskiego oraz holenderskiego i nazwane zostało Neutralnym Moresnet.

Dla porządku należy dodać, że także gmina Gemmenich została podzielona na trzy części. Informacja o tym fakcie nie znalazła się jednak w Traktacie końcowym, w rezultacie bowiem mała jej część, która została początkowo przyznana Niderlandom, z czasem weszła w skład pruskiego i Neutralnego Moresnet¹³. Wymiana dokumentów ratyfikacyjnych nastąpiła 16 września 1816 r. w pruskim Kleef. Choć na wymianę terytoriów przeznaczono jeden miesiąc, w rzeczywistości, w przypadku Moresnet, nastąpiło to dopiero 25 lutego następnego roku¹⁴.

Stosownie do artykułu 42 Traktatu o granicach, w ciągu dwóch tygodni od chwili przekazania terytorium Prusom i Niderlandom, miały zostać postawione stosowne znaki graniczne. W rezultacie akcję tę udało się zakończyć dopiero 23 września 1818 r., kiedy to znalazły się one w komplecie na miejscu¹⁵. Drewniane znaki graniczne zostały ponumerowane od 1 do 188 od strony rzeki Mozeli, w kierunku południowo-zachodnim. Od tego punktu ciągnął się już podwójny rząd słupów znaków z takimi samymi numerami po obu stronach strefy neutralnej, to znaczy od strony holenderskiej i pruskiej. U wierzchołka tego trójkąta umieszczony został jeden wspólny słup z numerem 193.

Na kilkanaście lat Neutralny Moresnet znalazł się pomiędzy Niderlandami i Prusami. Z chwilą wybuchu w 1830 r. rewolucji belgijskiej i ogłoszenia przez południową część Niderlandów secesji od Królestwa Niderlandów holenderski Moresnet stał się częścią utworzonego wkrótce Królestwa Belgii. Nowe Królestwo uznało się za uprawnione do zarządzania tą częścią neutralnego Moresnet¹⁶. Od strony miejscowości Vaals wyznaczony został czwarty punkt graniczny.

Ze względu na nietrwałość wykonanych z drzewa dębowego słupów granicznych, od 1847 r. zaczęto zastępować je kamiennymi. W latach 1869–1870 proces ten zakończono. Wzdłuż granicy belgijskiej uzyskały one numery rzymskie od I do XXX, a wzdłuż granicy pruskiej od XXXI do LX.

Na terytorium Neutralnego Moresnet, minipaństwa o powierzchni 344 hektarów i granicy o długości 11 km, mieszkało początkowo tylko 256 mieszkańców¹⁷.

¹³ Dziś dawny Pruski Moresnet to Neu-Moresnet, a Neutralny Moresnet to Kelmis. Oba na terenie Królestwa Belgii.

¹⁴ Do 24 II 1817 r. cały Moresnet pozostawał pod zarządkiem Prus.

¹⁵ Dokładną linię graniczną z Prusami określa dokument *Proces-Verbal de la ligne de demarcation entre les Royaumes des Pays-Bas et de Prusse*, podpisany w Emmerik 23 IX 1818 r.

¹⁶ Królestwo Niderlandów nigdy oficjalnie nie przekazało praw zarządzania Neutralnym Moresnet Królestwu Belgii.

¹⁷ http://home.hccnet.nl/c.damen/engels/index_en.htm. W Meyers Konversations-Lexikon z 1896 czytamy: „**Moresnet**, kleines neutrales Gebiet auf der belgisch-preußischen Grenze, 7 km südwestlich von Aachen, wird im W. von der belgischen Bahnlinie Lüttich-Bleiberg, im O. von der preußischen Linie Herbesthal-Aachen durchschnitten und umfasst 550 Hektar. Der einzige Ort ist das Dorf **Neutral=M.** (auch **Kelmis** genannt) mit dem großartigen Galmeibergwerk Altenberg und 2800 Einw.; dicht daneben auf preußischem Gebiet liegt der Ort **Preußisch=M.** (650 Einw.) und 3 km südlich im belgischen Arrond. Verviers **Belgisch=M.** (1037 Einw.). Das Gebiet wurde 1816 gebildet und bis 1841 von Preußen und Belgien gemeinsam verwaltet, ihm dann aber eine eigene Verwaltung aus einem Bürgermeister und einem Rat von zehn Mitgliedern zugestanden. Für die Rechtspflege sind die preußischen und belgischen Ge-

Prawny precedens

Artykuł 17 Traktatu o granicach stanowił, że terytorium to posiadać będzie wspólną władzę i nie może być zajęte militarnie przez żadnego z jego sygnatariuszy. Oznaczało to zatem, że terytorium to nie należało ani do Królestwa Prus, ani do Królestwa Niderlandów, ani też do powstałego po 1830 r. Królestwa Belgii, jednakże oba kraje zapewniły sobie możliwość własnej reprezentacji, która wpływać mogła na zarządzanie nim. W XX w. wielu autorów zastanawiało się nad formą ustrojową Neutralnego Moresnet, przyrównując go do minipanstw typu San Marino lub chętniej Andory¹⁸. Louis Malvoz uważa, że nie ma tu zastosowania przypadek podwójnej podległości ani też kondominium¹⁹. Bardziej stosowne, sądzi on, jest mówienie o statusie niepodzielności²⁰, w obecnym świecie niemającego odniesienia²¹. Fenomen Neutralnego Moresnet wskazuje na lukę w prawie międzynarodowym w tym zakresie. Wspólna władza nad Neutralnym Moresnet miała początkowo, jak pisze Malvoz, charakter wirtualny. Nie zostały na jego terenie wprowadzone postanowienia konstytucyjne żadnego z krajów sąsiednich, co w praktyce oznaczało, że działalność ustawodawcza dla tego terenu ustała z dniem 26 czerwca 1816 r., a zatem z chwilą podpisania Traktatu o granicach. Paradoksalnie zatem, w mocy pozostały prawa nieistniejącego już Cesarstwa Francuskiego!

Jeszcze w drugiej połowie XIX w. na łamach czasopisma specjalistycznego „Revue de l'Administration” przetoczyła się dyskusja, z której wynikało, że królów krajów sąsiednich mieli nad terytorium władzę wykonawczą, ustawodawczą zaś ich stosowne parlamenty²². Jak pisał ówczesny prawnik w uzasadnieniu dla kasacji: „Sytuacja Neutralnego Moresnet jest niewątpliwie dziwna i anormalna: terytorium tym zarządza się jak ziemią podbitymi, za pośrednictwem tymczasowych zarządzeń, które nie są wystarczające i częstokroć niejasne (...) trwa tu stan wojennego posiadania, mieszanka swego rodzaju rządu absolutystycznego, który się tu zainstalował, a królewskimi dekrety, wspólnie uzgodnionymi przez królów Prus i Belgii, stanowiącymi najwyższy wyraz tej władzy”²³. Dekrety te, wydawane przez monarchów, stanowiły prawo obowiązujące na terytorium neutralnego Moresnet. Pełnię ich absolutystycznej władzy ograniczały jednak dwa punkty zapisane w Traktacie o granicach z 26 czerwca — wspólny zarząd i zakaz okupacji militarnej.

W latach 1823 i 1830 rozważano możliwość uczynienia z Neutralnego Moresnet kondominium lub też jego podziału. Królestwo Niderlandów sprzeciwiało się stanowczo tej ostatniej opcji. 9 września 1830 r. rząd Prus zaproponował nawet Niderlandom wymianę terytoriów. Za zrzeczenie się Neutralnego Moresnet na rzecz Prus Niderlandy otrzymać miały Hertogenwald. Rewolucja belgijska przerwała rozmowy na ten temat. Po uznaniu przez Niderlandy nie podległości Belgii w pokoju londyńskim z 1839 r., Prusy próbowały powrócić do rozmów (od 1835 r. obecny był już w Neutralnym Moresnet nowy komisarz belgijski, Lambert Ernst), ale Leopold

richtshöfe nach Wahl zuständig; gültig ist der Code Napoléon. Belgien hat seit 1854 seine Gerichtseingesessenen, Preußen die seinigen seit 1874 zum Militärdienst herangezogen”.

¹⁸ Taybert, *Les trois...*; Labadie-Lagrave, *Le plus petite Etat de l'Europe*, Paris 1902.

¹⁹ R. Dollot, *Un condominium dans l'Europe centrale: Moresnet*, „*Annales des sciences politiques*”, Paris 1902, s. 620–634. *The New Encyclopaedia Britannica* (Vol. 4, 15 edycja, Chicago 1991, s. 598, kol. 3) uznaje Neutralny Moresnet za kondominium.

²⁰ Status der Unteilbarkeit (statuut van onverdeeldeheid– nidel.). F. Pauquet, *Le territoire...*, s. 69.

²¹ Za wyjątkiem skrawka Afryki, pomiędzy Arabią Saudyjską i Kuwejtem, ale o charakterze pustynnym bez miejscowej ludności. L. Malvoz, *Het neutraal gebied...*, s. 72.

²² „Revue de l'Administration” 1864–1865, XI, s. 454–470.

²³ Pasiricise, *Cassation 1865*, s. 309 i n. Za: L. Malvoz, *Het neutraal gebied...*, s. 73.

I, król Belgii, odrzucił ostatecznie tę propozycję. Z tą chwilą można uznać, że sytuacja tego terytorium została ustabilizowana na najbliższe kilkadziesiąt lat. W rzeczywistości jednak zainteresowanie odrębnością Neutralnego Moresnet zakończyło się z chwilą wyczerpania około 1885 r. występujących tam złóż cynku²⁴.

Prusy nie ustawały w różnego rodzaju wysiłkach zmierzających do zlikwidowania dotychczasowego statusu Neutralnego Moresnet. Jego mieszkańcy, widząc nadciągające zagrożenie, wystosowali petycję w sprawie przyłączenia ich do Belgii w sytuacji, gdyby ich neutralność została zagrożona. 3 marca 1897 r. aż 691 głów rodzin, stanowiących ponad 80% ludności różnej narodowości, podpisało się pod adresem, w którym oznajmiało, że w przypadku utraty statusu neutralności wystąpią o obywatelstwo belgijskie. Nie były to obawy pozbawione podstaw. 10 sierpnia 1898 r. Reichstag uznał Neutralny Moresnet za teren suwerennej władzy Prus. Ponieważ nie udało się nakłonić Belgii do rozpoczęcia negocjacji w tej sprawie, podjęto różnorodne akcje sabotażowe. Około 1900 r. Prusy odcięły dostawy prądu elektrycznego i połączenia telefoniczne, podjęły nawet próby uniemożliwienia budowy nowych połączeń przebiegających przez terytorium Belgii.

Funkcjonowanie prawa

W praktyce obaj monarchowie wstrzemięźliwie korzystali ze swojej władzy. Przed 1862 r. w zasadzie nastąpiło to tylko jeden raz (w 1821 r.) i dotyczyło ujednoczenia procedury celnej. Rok 1862 był krytyczny z dwóch powodów, po pierwsze nastąpił niezwykle dynamiczny rozwój gospodarczy, związany z popytem na cynk, a co zatem idzie — rozbudową Vieille Montagne, po drugie, znacznie zwiększyła się liczba ludności. Nowe prawa musiały uregulować sprawę podatków od dochodów, od propinacji, określić wysokość opłat celnych na towary wwożone z Holandii, czy na handel mięsem²⁵. Ponieważ ani król Prus, ani też król Niderlandów po 1819 r. nie korzystali z przysługującego im prawa ustawodawczego, na potrzeby bieżące na terytorium Neutralnego Moresnet stosowano *de facto* prawa Cesarstwa Francuskiego²⁶. Belgijskie i niemieckie sądy, zwłaszcza w Akwizgranie (pierwsza instancja) i w Liège (Sąd Najwyższy i Kasacyjny) w sprawach dotyczących neutralnego terytorium i jego mieszkańców przez ponad wiek posługiwały się ustawodawstwem państwa, które nie istniało!

Nie do pozazdrosczenia było życie mieszkańców Neutralnego Moresnet, którzy swoje codzienne sprawy musieli załatwiać, korzystając ze struktury sądowniczej departamentu Ourthe. Sąd pokoju znajdował się w Aubel, sąd pierwszej instancji w Malmédy, a Sąd Najwyższy w Liège, tak jak za Cesarstwa... Sytuacja taka miała też swoje zalety. W przypadku spraw karnych burmistrz mógł posłużyć się ustawodawstwem jednego z sąsiednich krajów. W zależności od jego decyzji sprawa mogła zostać przekazana do sądu pokoju w Aubel lub Eupen, do sądu odwoławczego do Verviers lub Akwizgranu. Ale zastosowanie kodeksu z 1806 r. stwarzało też możliwość ukarania kogoś za wykroczenie, które nie istniało ani w Belgii, ani w Prusach! Aby uniknąć zamieszania wynikającego z samego przebiegu procesu, utarł się zwyczaj, że rozpoczęta procedura karna najczęściej kontynuowana była konsekwentnie z zastosowaniem ustawo-

²⁴ 1884 r. podaje *Das Große Brockhaus Handbuch des Wissens in Zwanzig Bänden*, t. 12, Leipzig 1932, s. 476, 1885 r. zaś L. Malvoz, *Het neutraal gebied...*, s. 83.

²⁵ Także za psy (1867–1868). L. Malvoz, *Het neutraal gebied...*, s. 75.

²⁶ W mocy zostały utrzymane Kodeks cywilny z 1806 r., Kodeks handlowy z 1807 r., Kodeks karny i prawo górnicze z 1810 r. Prawa z 2 i 17 III 1791 r. w sprawie wolnego handlu uniemożliwiały ograniczenia propinacyjne, czego sobie w latach 1844 i 1850 zażyczył burmistrz Moresnet. Za: L. Malvoz, *Het neutraal gebied...*, s. 75.

dawstwa jednego kraju. Sąd w Verviers od 15 maja 1849 r. stosował wobec mieszkańców neutralnego terytorium zasadę okoliczności łagodzących, co powodowało sytuację, że za ten sam czyn dokonany w tym samym miejscu można było otrzymać zupełnie inną karę.

W sprawach sporów pomiędzy mieszkańcami Moresnet skarżący miał prawo wyboru pomiędzy sądem belgijskim lub pruskim (odpowiednio — w Aubel lub Eupen, Verviers lub Akwizgranie), wyrok zaś zapadał stosownie — w imieniu króla Belgów lub Prus.

Początkowo również notariusze (pisarze sądowi) z obu krajów, którzy występowali na terytorium neutralnym, mieli prawo rejestrować dokumenty u siebie. Zamieszanie prawne, jakie temu towarzyszyło, spowodowało, że burmistrz Neutralnego Moresnet nakazał w końcu zdeponować wszystkie akta cywilne w Kancelarii Sądu w Akwizgranie.

Ciekawym przypadkiem była próba zorganizowania związków zawodowych. Jak mówił dr Herbert Ruland: „W 1901 roku niektórzy robotnicy nie chcieli więcej jałmużny, ale współdecydowania, wstąpili więc do związku zawodowego górników w Niemczech, a wtedy Towarzystwo [S. A. Vieille Montagne — R. Ż.] poruszyło wszystkie sprężyny, jakimi dysponowało. Najpierw w szmatławej gazecie, która nazywała się «Wolne słowo», wydawca, będący na liście płac Towarzystwa, podjudzał przeciwko związkowi zawodowemu, pastor, który także był na liście płac, podjudzał z ambony przeciw związkowi zawodowemu, tak, potem wyrzucono ludzi, którzy byli w związkach zawodowych, a potem przypomniano sobie o ustawie z republiki francuskiej, tzw. ustawie Les Chapelier, z 1794 r., która zakazywała łączenia się robotników w związkach zawodowych, i tak zmuszono w 1901 związki zawodowe, żeby w tym miejscu zacząć działać nielegalnie — sytuacja, której przynajmniej w Europie środkowej nie było wtedy już w żadnym kraju”²⁷.

Funkcjonowanie władzy

Do zarządzania terytorium Neutralnego Moresnet uprawnione były dwie struktury — komisarze królewscy, którzy byli reprezentantami wykonawczej i prawodawczej władzy absolutnej obu królów, oraz władza gminna, która stanowiła kontynuację struktury władzy z czasu Cesarstwa Francuskiego. W praktyce komisarze nie komunikowali się z władcą, którego byli przedstawicielami, lecz z jego ministrami i innymi strukturami władzy państwowej. Pierwsi komisarze przybyli do Neutralnego Moresnet w 1817 r. Komisarz ze strony pruskiej, Wilhelm Hardt, był osobistym doradcą króla Prus do spraw kopalnictwa, zaś Werner Jacob, komisarz króla Niderlandów, był członkiem Stanów Generalnych z regionu Liège. Oznaczało to, jak pisze Malvoz, zupełnie inne podejście do sprawowania władzy. „Prusy prawie wyłącznie skoncentrowały się na sprawach związanych z kopalnią, podczas gdy interesy Niderlandów miały charakter bardziej ogólnej natury”²⁸. W 1819 roku obowiązki komisarzy określone zostały w takim samym zakresie jak prefektów i podprefektów z czasów Cesarstwa, ale poszerzono je o prawo do wyboru członków zarządu gminy, mianowania urzędników, uchwalania budżetu, nadzoru nad wydatkami, egzekucji podatków i prawo decyzji w sprawach obciążeń podatkowych. Ze strony pruskiej wprowadzone zostały w życie tylko pierwsze trzy artykuły wspólnych uzgodnień. Dotyczyły one wprowadzenia w życie postanowień Traktatu o granicach z 26 czerwca 1816 r., wyboru burmistrza, jego zastępcy, członków rady gminy, komisarzy do

²⁷ 17 XII 2004 r. „Deutschland Radio Berlin. Zwergstaat zwischen Deutschland und Holland. Das Ende von Neutral-Moresnet 1919” Von Eduard Hoffmann und Jürgen Nendza. <http://www.dradio.de>.

²⁸ L. Malvoz, *Het neutraal gebied...*, s. 77.

spraw podatkowych, poborców podatkowych, leśniczych i polowych (veldwachters) oraz uchwalania budżetu i kontroli rocznych wydatków.

Komisarze królewscy posiadali zatem władzę prefekta, ale nie korzystali z niej w pełni do połowy XIX w. Pierwszego adjunkta (wiceburmistrza) wybrano dopiero w 1850 r., pierwsza rada gminna została powołana w 1854 r., a od 1859 r. zaczęto nominować burmistrzów. Władza burmistrza w Neutralnym Moresnet była większa niż w Cesarstwie. Mógł on w zależności od potrzeb posługiwać się belgijską lub pruską żandarmerią!

Realizując postanowienia Traktatu o granicach z 1816 r., pruski rząd wyznaczył na burmistrza Pruskiego Moresnet Arnolda de Lasaulx²⁹, od 1802 r. burmistrza miasta Moresnet. Choć Belgowie uznawali, że Neutralny Moresnet powinien być zarządzany wspólnie przez dwóch burmistrzów, w połowie lat 40. XIX w. uznano milcząco Arnolda de Lasaulx za jedyne jego burmistrza. W 1850 r. złożył on ostatecznie swoją funkcję w Pruskim Moresnet i do 1859 r. pełnił funkcje burmistrza w Neutralnym Moresnet. W tym roku jego następcą został, po raz pierwszy oficjalnie mianowany tylko na tę funkcję, Adolphe van Scherpenzeel–Thim, dyrektor Vieille Montagne. Po kilku miesiącach zastąpił go jednak Joseph Kohl, kolejny burmistrz Pruskiego Moresnet i sekretarz gminy Pruskiego i Neutralnego Moresnet, który na tym stanowisku pozostał do 1882 r. Ostatnich dwóch burmistrzów Neutralnego Moresnet to Oskar Bilharz (1882–1885) i Hubert Schmetz (1885–1915).

W latach 1816–1822 rada gminy Moresnet funkcjonowała tak jak w czasach francuskich. Z dziesięciu członków rady dwóch mieszkało na terenie Pruskiego i tylko jeden na terenie Neutralnego Moresnet³⁰.

W sprawach poboru podatków sąsiednie kraje i władze prowincji w Liège i Akwizgranie osiągnęły porozumienie już w 1817 r. Strona pruska zobowiązana była do sporządzania list podatkowych dla całego Moresnet. W 1825 r. obowiązki te spadły na Królestwo Niderlandów, a od 1832 r. ponownie na Prusy. Sformowano służbę podatkową, której urzędnicy początkowo mianowani byli przez burmistrza (jej sposób funkcjonowania opisany został w języku francuskim). Od 1854 r. podlegali oni bezpośrednio radzie gminy, a podatki dzielone było po połowie i deponowane w Akwizgranie oraz Hendrik Kapelle³¹.

Przez wiele dziesiątków lat władze prowincji pruskiej i belgijskiej miały równy wgląd w budżet i wydatki Moresnet³². Wynikało to z postanowień Traktatu o granicach, według którego finansowo i pod względem administracyjnym gmina Moresnet stanowiła jedną całość (nazywano to nawet Unią Gminną Moresnet). W 1850 r. część pruska otrzymała jednak oddzielną administrację finansową i własnego poborcę podatkowego. W 1858 rok Neutralny Moresnet powołał swoją własną administrację finansową pod bezpośrednim nadzorem komisarzy królewskich. Oddzielenie się administracji finansowej skutkowało podziałem innych składników majątku narodowego (np. lasu Pruskiego w latach 1859–1873).

²⁹ Arnoldade Lasaulx (1774–1863), w latach 1802–1814 burmistrz Moresnet, 1817–1850 burmistrz Pruskiego Moresnet, choć zamieszkiwał w belgijskiej części Moresnet. W latach 1823–1847 sprawował tę funkcję jednocześnie w Pruskiej gminie Hergenrath.

³⁰ Dla belgijskiego Moresnet powołano oddzielną radę, która składała się wyłącznie z Belgów.

³¹ Na podatki składały się: podatek gruntowy, osobisty, od ruchomości (od okien i drzwi) i opłaty patentowe. L. Malvoz, *Het neutraal gebied...*, s. 83.

³² Do 1850 r. sprawy finansowe dyskutowane były przez trzy rady gminne Moresnet wspólnie, a sporządzane sprawozdania składane były w Akwizgranie. Do 1854 r. w pruskim budżecie odnotowywane były również wydatki terytorium neutralnego.

Wraz z rozwojem gospodarczym wzrastała liczba mieszkańców. Zaistniały warunki powołania prawdziwej rady gminnej Neutralnego Moresnet. Z listy dwudziestu notabli komisarze wybrali dziesięciu i 7 września 1854 r. rada mogła rozpocząć działalność³³. W latach 1854–1867 komisarze często przewodniczyli obradom rady, zwłaszcza jeśli przedmiotem obrad były ważne decyzje. Ciekawostką jest fakt, że pomimo rozdzielenia władz i finansów w 1894 r. powołano do życia Straż Pożarną, której koszty funkcjonowania pokrywały i dostarczały obie strony³⁴.

W połowie XIX w. zakończyła się także dwoistość w funkcjonowaniu funkcji policyjnych. Od 1854 r. Neutralny Moresnet otrzymał własnego funkcjonariusza policji (konstabla), zaprzysiężonego przez sędziów pokoju w Aubel i Eupen³⁵.

Czy państwo suwerenne?

Do atrybutów państwa suwerenego należą stosunki międzynarodowe, obrona kraju, cła, własny pieniądź, poczta. Zagwarantowana Traktatem o granicach niepodzielność terytorium oraz niemożność okupowania militarnego nie były warunkiem wystarczającym do nadania Neutralnemu Moresnet międzynarodowej osobowości prawnej. Zgodnie z prawem międzynarodowym, każde z obu państw uznawało terytorium to za część swojego, a ustawy, porozumienia, traktaty zawierane przez strony nie mogły naruszać wzajemnych interesów. Stosownie do art. 17 Traktatu o granicach z 26 czerwca 1816 r. żaden z krajów (Prusy, Holandia, a później Belgia) nie miały prawa okupowania Neutralnego Moresnet. W 1866 r. Prusy z powodu zarazy bydła przedstawiły projekt porozumienia w sprawie ustanowienia militarnego kordonu sanitarnego na własnym terytorium. Belgowie odrzucili tę propozycję z obawy przed stworzeniem groźnego precedensu.

Obrona i służba wojskowa

Sam Neutralny Moresnet nie miał prawa do własnej armii. Nie oznaczało to jednak, że nie było poboru do wojska. Stosownie do porozumienia komisarzy z 11 grudnia 1819 r., mieszkańcy Neutralnego Moresnet, którzy ukończyli dwudziesty rok życia musieli złożyć w ratuszu oświadczenie na temat tego, czy służbę wojskową chcą odbyć w Prusach, czy Holandii. Chociaż oba kraje sprawujące kontrolę nad Moresnet ratyfikowały umowę tę już w 1823 roku, z różnych powodów nie została ona wprowadzona w życie. Prusy nie spieszyły się z jej wdrożeniem, ponieważ obawiały się, że większość mieszkańców wybrałaby Holandię (później Belgię), ponieważ służba wojskowa w Prusach trwała znacznie dłużej. Później rozważano wprowadzenie alternatywnego systemu, w wyniku którego jednego roku można byłoby odbyć służbę wojskową w Prusach, a następnego roku w Belgii. Tego planu również nie wprowadzono w życie. Groziło to tym, że członkowie jednej rodziny musieliby służyć w wojsku w różnych krajach. W rezultacie takiego stanu rzeczy do końca 1847 roku każdy mieszkaniec Neutralnego Moresnet mógł uniknąć służby wojskowej.

Po 1847 r. zmieniło się to w odniesieniu do belgijskich jęgo mieszkańców. Od 8 maja tego roku prawo nakładało obowiązek służby w wojsku także na obywateli mieszkających poza granicami kraju. Prusy poszły inną drogą. Od 1875 r., decyzją Sądu Najwyższego w Berlinie, przed

³³ Według francuskiego prawa po dziesięciu latach połowa rady miała ulec wymianie przez losowy wybór ich następców.

³⁴ F. Uebags, *Vorkriegszeit, Kriegszeit und Waffenstillstand 1914–1918 in Neutral-Moresnet*, w: „Im Göhltal”, t. 13, s. 12; za: L. Malvoz, *Het neutraal gebied...*, s. 80.

³⁵ *Ibidem*, s. 81.

służbą wojskową chronieni byli tylko prawdziwi „neutralni” oraz ci pruscy poddani, którzy przed 1855 r. wyemigrowali do Neutralnego Moresnet (lub zrzekli się pruskiego obywatelstwa).

Cło

Regulacje w tej sprawie zostały przyjęte 21 marca 1821 r. oraz zatwierdzone przez króla Niderlandów i Prus, stosownie — 25 kwietnia i 20 maja. Stanowiły one wypadkową regulacji celnych w Prusach i Niderlandach oraz określały sposoby zapobiegania przemytowi przez obie granice³⁶. Oficjalne przejście graniczne z dwoma urzędnikami pruskimi i belgijskimi, którzy „potrafili prowadzić księgi i jak najlepiej to możliwe być dwujęzycznymi”³⁷, wyznaczono na drodze Liège–Akwizgran³⁸. System ten działał do rewolucji belgijskiej w 1830 r. W październiku tego roku urzędnicy pruscy musieli stanowisko swoje opuścić, aby nie wchodzić w kontakt z urzędnikami „zbuntowanego rządu”, a 20 grudnia miejsce swoje opuścili urzędnicy niderlandzcy. W okresie późniejszym urzędy celne powstały na granicach Neutralnego Moresnet z jego sąsiadami.

Enklawa Neutralnego Moresnet stała się finansowym rajem ze względu na możliwość wyboru taryfy bądź pruskiej, bądź belgijskiej. Jak mówił w radiowym programie o Neutralnym Moresnet historyk Herbert Ruland: „Wtedy obawiano się przenosić przez granicę więcej niż 25 gramów kawy, i myślę, 100 gramów słoniny, które oficjalnie wolne były od cła, ale wszystko tam było o wiele tańsze. Prawdziwa kawa była wtedy absolutnym luksusem, mieszano ją bowiem z cykorią. Szmuglowano przez granicę natomiast na przykład sól, ponieważ cło na nią było o wiele wyższe niż w Belgii”³⁹. Szlakami leśnymi ruszył więc przemyt, upamiętniony żartobliwymi kartkami pocztowymi z tego okresu. Wolno było pędzić wódkę, jeśli na własny użytek. Jednakże ilości destylowanej wódki były tak wielkie, że nie dało się jej sprzedawać w lokalnych barach, chociaż tych było aż ponad 60! Większość wódki przemycana była przez granicę, głównie do Holandii.

Zasada bezcłowego wwozu do Neutralnego Moresnet dotyczyła produktów z sąsiednich Prus i Belgii, jednakże ich wywóz objęty był cłem⁴⁰.

Moneta

Ponieważ w Neutralnym Moresnet obowiązywało ustawodawstwo francuskie, formalnie w obiegu pozostawały franki ustanowione prawem z 17 germinał roku XI. W rzeczywistości jednak w obiegu znajdowały się monety z obu krajów sąsiedzkich, z przewagą pruskiej, ze względu na mocniejsze więzi tego terytorium z Pruskim Moresnet, które rozdzielała tylko droga. W 1848 roku wytłoczono pierwszą lokalną monetę o wartości dwóch franków z napisem „Commune libre de Moresnet”. Nigdy jednak nie została wprowadzona do obiegu⁴¹. Jak poda-

³⁶ O tym: F.–X. Schultheis, *Die Grenzbezeichnung des neutralen Gebietes von Moresnet und ihre geschichtliche Entwicklung*, „Im Göhlthal”, t. 28, s. 8–42.

³⁷ L. Malvoz, *Het neutraal gebied...*, s. 84.

³⁸ 10 VIII 1821 r. przejście znalazło się w Geulbrug.

³⁹ 17 XII 2004 „Zwergstaat zwischen Deutschland und Holland...”.

⁴⁰ *Das Große Brockhaus Handbuch des Wissens in Zwanzig Bänden*, t. 12, Leipzig 1932, s. 476.

⁴¹ Opisana została w 1869 r. w „Revue de la Numismatique Belge”, 5 rząd, I, 1869, s. 96–99. Na awersie znajduje się napis łaciński SUB DUPLICI PRAESIDIO LIBERTAS 1848, w obrębie koła znajdują się nakładające się na siebie profile Leopolda I, króla Belgii (profil lewy) i Fryderyka–Wilhelma IV, króla Prus (profil prawy). Pod dwiema podobiznami widać litery F. R. O. Na rewersie znajdują się dwa herby — z lewej lew Belgijski i z prawej orzeł Pruski (oba pozbawione koron!). Pośrodku drzewce proporca zwieńczo-

je Malvoz, wybito jej tylko trzy sztuki. Powstały jeszcze dwie inne monety, na rewersie których znajdował się napis: „Vivre et prospérer sous la double protection de la Prusse et de la Belgique”⁴².

Dr Wilhelm Molly i jego inicjatywy

Najbarwniejszą postacią Neutralnego Moresnet był urodzony w niemieckim Wetzlar dr Wilhelm Molly⁴³. Do Neutralnego Moresnet przybył on w 1863 r. i rozpoczął tu praktykę lekarską. Popularność wśród mieszkańców przyniosły mu niskie ceny usług, ale kiedy odniósł sukces na polu walki z cholerą, usuwając źródła jej przyczyn, jego popularność sięgnęła zenitu. Wkrótce zatrudniono go na stanowisku głównego lekarza Vieille Montagne. Sławę przyniosły mu jednak działania na innym polu.

Poczta i znaczki

Pierwsza z inicjatyw dr. Molly wiąże się z założeniem Poczty Terytorium Neutralnego Moresnet⁴⁴. Dotychczas usługi pocztowe dla mieszkańców Neutralnego Moresnet świadczyły służby państw sąsiednich. Listy, które kierowane były do Belgii, ofrankowywano znaczkami belgijskimi, te do Niemiec — znaczkami pruskimi z zastosowaniem taryf wewnętrznych tych krajów. Przy wysyłce do krajów trzecich nadawca mógł wybrać pocztę z dogodniejszą dla siebie taryfą⁴⁵. Pierwszy urząd pocztowy w tym regionie stanął po stronie belgijskiej w Hendrik-Kapelle, leżącym na trakcie pocztylionów łączącym Liège i Akwizgran. Od 1 października 1815 r. do 1 grudnia 1850 r. obsługiwał on ruch pocztowy w Neutralnym Moresnet. Zadanie to przejął następnie urząd pocztowy w Herbesthal, położony przy linii kolejowej. Sam urząd znajdował się w hotelu Herren, obok poczty pruskiej, utworzonej tu 1 września 1849 r. Urząd belgijski obsługiwał Belgijski Moresnet, Pruski Moresnet a oba obsługiwały Neutralny Moresnet. Obie poczty utrzymywały własnych listonoszy, którzy obsługiwali skrzynki pocztowe Neutralnego Moresnet⁴⁶.

W 1871 r. S. A. Vieille Montagne, poparte przez radę gminną, postanowiła otworzyć urząd pocztowy bliżej mieszkańców Neutralnego Moresnet. W pomieszczeniach fabrycznych znala-

nego czapką wolności (frygijską), do którego przytwierdzone są herby państw. Powyżej znajduje się w cyfra określająca wartość monety (2 F) a nad nią złączone dłonie, symbol jedności. Całość zwieńcza biegnący łukiem napis COMMUNE LIBRE DE MORESNET. Moneta była kalibrowana i ważyła 10 gram. Za: L. Malvoz, *Het neutraal gebied...*, s. 86.

⁴² L. Wintgens, *Neutral-Moresnet-Neutre. Ursprung der Vieille Montagne*, Eupen 1981, s. 141.

⁴³ Dr Wilhelm Molly (1838–1919). Za działalność swoją dr Molly nagrodzony został przez Belgię Croix Civique, a Prusy nadały mu odznaczenie Order Korony i Order Czerwonego Orła. Dodatkowo Prusy podniosły go z funkcji „Sanitätsrat” do „Radczy Tajnego (Geheimrat)”, http://www.norbertschnitzler.de/Surftipps/2001_28.htm

⁴⁴ „Kelmiser Verkehrs-Anstalt, neutrale Gebiet von Moresnet” lub „Poste interieure du territoire neutre de Moresnet”.

⁴⁵ Na ten temat: A. Bertha, *Notizen zur Postgeschichte von Neutral-Moresnet*, „Im Göhlthal”, t. 10, s. 17–27. L. Malvoz zwraca uwagę na podobieństwo systemu do tego, który obowiązuje w Andorze. L. Malvoz, *Het neutraal gebied...*, s. 87.

⁴⁶ Ch. Dehevel, *La poste locale de Moresnet au vu de documents officiel inédits*, „Balasse-Magazine” 1984, s. 169.

zła pomieszczenie Poczta Pruska, tam też znalazła się administracja Pruskiego i Neutralnego Moresnet. Urząd pocztowy Belgii pocztowy od 1873 r. znajdował się w Montzen⁴⁷.

Organizacja powołana przez dra Molly postawiła przed sobą przede wszystkim zadanie wydawania znaczków pocztowych. Mógł to być wpływ lokalnych inicjatyw na tym polu miast pruskich, ale z pewnością przyświecała im idea niepodległości Neutralnego Moresnet. Stworzenie własnej poczty i wydawanie własnych znaczków było niewątpliwie krokiem w tym kierunku.

W 1886 r. ukazało się osiem znaczków⁴⁸ o wartości od 1 do 50 fenigów, a 5 października rozpoczęła pracę poczta. Jej działalność trwała jedynie dwa tygodnie⁴⁹. Strona belgijska i pruska uznała istniejący system za wystarczający i nie widziała potrzeby organizowania oddzielnej służby pocztowej dla prowincjonalnej gminy z mniej niż trzema tysiącami mieszkańców i ośmiuset domami mieszkalnymi.

Gdy burmistrz poinformował komisarzy o swojej inicjatywie, natychmiast wydali rozporządzenia zakazujące takiej działalności. Opierali się tu na obowiązującym w Neutralnym Moresnet francuskim ustawodawstwie, według którego system pocztowy należał do monopolu państwowego⁵⁰. Zdaniem komisarza Crémiera, zamiarem wydawców znaczków było wywołanie popytu wśród filatelistów, którzy za tę ciekawostkę zapłaciliby o wiele powyżej ich nominalnej wartości. Aby temu zapobiec, komisarz nie tylko zabronił ich dalszego druku, ale zagroził konsekwencjami sądowymi w przypadku handlu nimi. „Dzisiaj kolekcjoner może jedynie marzyć, aby któryś z ocalałych znaczków trafił do jego zbiorów, przypominając o minionej historii” — pisze Malvoz⁵¹.

Na koniec pozostanie wspomnieć o innej serii znaczków, z 1867 r., wprowadzających zamieszanie wśród filatelistów. Jak pisał Jean Baptiste Moens w swoim katalogu z 1892 r., znaczki zamieszczone w czasopiśmie „Le Timbre–poste” z kwietnia 1867 r. stanowiły żart primaaaprilisowy i nie miały żadnej wartości. Prawdziwe były jedynie te wydane z inicjatywy dra Molly w 1886 r. Ten żart skierowany był do mieszkającego w Paryżu filatelisty o nazwisku Mahé, który notorycznie cytował jego teksty bez zaznaczenia źródła ich pochodzenia. Zirytowany tym faktem Moens postanowił się zemścić. W „Le Timbre–poste” zamieścił on informację, że „Commune libre de Moresnet” wydała serię czterech znaczków o wartości 10 centów (kolor liliowo–zielony) i 20 centów (pomarańczowo–czerwony) do użytku w Belgii oraz o wartości 12,50 centa (czerwony) i 25 centów (niebieski) dla Prus w arkuszach po 100 i 120 sztuk⁵². Na motyw miały się składać belgijski lew i niemiecki orzeł wpisany w koło, na którym umieszczono napis „Commune libre de Moresnet, Postes”. Na górnej części koła figurować miała czapka

⁴⁷ W 1905 r. powstał jeszcze inny urząd pocztowy bliżej Belgijskiego Moresnet. Po przyznaniu neutralnego terytorium Belgii obsługiwał on oba Moresnety, a od 16 XII 1921 r. nazwano go pocztą Kelmis–Neu–Moresnet. W 1968 r. przeniesiony został do Kelmis. L. Malvoz, *Het neutraal gebied...*, s. 87.

⁴⁸ O wartości 1, 2, 3, 3, 4, 5, 10, 20 i 50 fenigów.

⁴⁹ Dyskusję wywołała skarga odbiorcy poczty z Montzen, który złożył skargę do sądu w Aubel jako złamanie monopolu Belgijskiego Ministerstwa Kolei, Poczty i Telegrafu. Ten zaś zażądał 29 I 1887 r. wyjaśnień ministra spraw zagranicznych. Już 8 III t. r. komisarz Crémer informował go o zamknięciu sprawy, łącząc mu próbkę czterech znaczków z tej serii! L. Malvoz, *Het neutraal gebied...*, s. 89.

⁵⁰ Prawo z 25 frimaire VIII roku (22 XI 1799 r.) pozwoliło w 1886 r. na zakaz funkcjonowania poczty lokalnej. Za: L. Malvoz, *Het neutraal gebied...*, s. 75.

⁵¹ Ibidem, s. 89.

⁵² Ch. Deheugel, *La poste locale de Moresnet...*, s. 170.

wolności (frygijska)⁵³, w czterech narożnikach zaś — wartość znaczka. Nie był to koniec żartu. Jak podał Moens, znaczki wydrukowane zostały przez firmę belgijską De Visch en Lirva. Czytając wyraz Lirva od końca, otrzymujemy słowo Avril (kwiecień), a w taki sam sposób nazwisko autora tekstu J. S. Neom — otrzymujemy słowo Moen! W numerze majowym Moens nie omieszczał ośmieszyć swojego plagiatora⁵⁴.

Państwo esperanto

Kolejna inicjatywa dra Wilhelma Molly wywołała większy oddźwięk międzynarodowy. Zapragnął on uczynić z Neutralnego Moresnet państwo esperanto o nazwie „Amikejo” (Miejsce Wielkiej Przyjaźni)⁵⁵. W 1906 roku dr Molly poznał francuskiego profesora Gustave’a Roya⁵⁶, tak jak i on zapalonego esperantystę. Obaj postanowili z Neutralnego Moresnet stworzyć światowe centrum tego ruchu⁵⁷. Jak pisze autor tekstu w „La vöco de amikejo”: „W czerwcu 1907 r. Gustave Roy założył stowarzyszenie esperantystyczne handlowców z siedzibą w Amikejo [Neutralny Moresnet — R. Ż.]. Celem stowarzyszenia było sprzyjanie handlowi międzynarodowemu przez ekspansję esperanto w środowisku kupców. Rozgłos, jaki dziennikarze ze wszystkich krajów nadali francuskiej broszurze autorstwa Roya pt. «Projekt państwa esperantystycznego do wykonania w ciągu pół roku», przysporzył mu oddanych współpracowników (...)⁵⁸».

Owo międzynarodowe biuro dla podróżujących handlowców („Senpaga Internacia Officejo por Komerco-Vojagxistoj”) od 31 maja 1908 r. mieściło się w Hotelu Bergerhoff⁵⁹. W uło-

⁵³ Czapka frygijska, czapka wolności (gr. *piloi*, łac. *pileus*). Wełniane lub filcowe, ściśle przylegające nakrycie głowy w kształcie stożka, z opadającym do przodu szpicem. Czerwona czapka frygijska sankiulotów w czasie Rewolucji Francuskiej stała się nie tylko jej symbolem wolności i równości.

⁵⁴ „Le Timbrer-poste” 1867, nr 52, kwiecień, s. 30–31 i maj, s. 38–40. Pikantności sprawie nadaje fakt, że 50. wydanie *Catalogue national spécialisé (1975–1976)* podaje, że znaczek o nominale 10 centów, wymyślony przez Moensa, opisany jest jako niewydany czarny znaczek z 1886 r. o wartości 10 fenigów. L. Malvoz, *Het neutraal gebied...*, s. 89, przyp. 63.

⁵⁵ Der Esperanto-Staat Neutral-Moresnet, Wilhelm Dithmar erinnert an eine von Idealisten geschaffene „Republik” vor den Toren Aachens. http://www.fortunecity.de/tatooine/kirk/155/frame_era4.html

⁵⁶ Gustave Roy (1869–1943). Był on założycielem Ligi Belgijskich Esperantystów, której pierwsze zebranie odbyło się 30 VII 1905 r. „Encyklopedio de Esperanto”, hasło „ruch esperancki w Belgii”. (Autor dziękuje w tym miejscu za pomoc w odszukaniu niektórych faktów oraz za przetłumaczenie cytowanych tekstów pani Zofii Banet-Fornalowej, wieloletniej działaczce ruchu esperanckiego i lektorce tego języka). „In 1906, Mr Gustave Roy, a French Esperantist, got the idea that the real neutral small territory „Moresnet-Neutre” (3,44 km², 4.600 inhabitants), at the border of Germany, Belgium and the Netherlands, should become an independant Esperanto state (...)”. Fabien’s WWW, <http://fabien.galerio.org/esperantokashe.html>

⁵⁷ W. Dithmar, Ein „Esperanto-Staat” ehemals in Neutral-Moresnet?, „Im Göhlthal”, t. 18, s. 45–49. http://www.fortunecity.de/tatooine/kirk/155/frame_era4.html „Über dieses Vorhaben liegen, wie mir ein PIERRE CLAES aus Brüssel mitteilt, im Wiener Esperanto-Museum Protokolle vor. Ich habe Auszüge daraus gesehen. Jener Prof. Dr. ROY machte um 1906 meinem Vater in Aachen einen Besuch; er war von meinem Großvater geschickt worden. Er bat meine um neun Jahre ältere Schwester, auf einer Großversammlung im Altenberger Schützenlokal Lieder auf Esperanto zu singen. Was denn auch geschah”, http://www.norbert-schnitzler.de/Surftipps/2001_28.htm#Esperanto

⁵⁸ La vöco de amikejo, informilo pri Senlime kaj Esperanto en Eurogiono Moza-Rejno, http://home.scarlet.be/~tor-4517/_sgt/f10000.htm, http://www.senlime.be/Senl03_2.pdf

⁵⁹ Hotel Bergerhoff znajdował się on na Luikerstraat 264, przed Hasardstraat, na miejscu, gdzie obecnie się jest Dom Kultury i kawiarnia „Select”. Nazwa Bergerhoff pochodziła od nazwiska rodziny żydowskiej, <http://www.seniorennet.be/forum/viewtopic.php?p=975631&sid=6d62269c46210ec2beabb3f1e9ddda71>

pijnym państwie zamierzano zrealizować dwa projekty. Pierwszy to Esperantystyczny Bayreuth⁶⁰. W istniejącym tam teatrze, każdego roku, w terminach, które miał podawać dziennik „Głos Amikejo”, grane byłyby sztuki teatralne w esperanto. Nie tylko esperantyści z Amikejo, ale także zespoły zagraniczne odwiedzające Amikejo, mogłyby występować w teatrze. Nie bez znaczenia było także bliskie sąsiedztwo Akwizgranu, wówczas „kurortu, do którego latem przybywa mnóstwo cudzoziemców”. Drugi projekt to wspomniana wyżej Międzynarodowa Izba Handlowa. Stawiała ona sobie ambitne cele: „a) przygotowanie ujednoczenia praw handlowych różnych krajów w kwestiach dot. komiwojażerów, patentów i znaków handlowych, ujednoczenie procedur obowiązujących w różnych krajach, a dotyczących upadłości, ujednoczenie systemów miar i wag poszczególnych krajów itp. b) przygotowanie kongresów międzynarodowych, w szczególności gospodarczych, albowiem od kwestii tych zależą sprawy wojny i pokoju”⁶¹.

Twórca języka esperanto, Ludwik Zamenhof⁶², wyrażał się o projektach Roya w liście z 18 grudnia 1907 r. pozytywnie: „Drogi Panie, Pana artykułiki czytałem z wielkim zainteresowaniem. Idea bardzo mi się podoba. Jeśli mogłaby być zrealizowana, to byłaby ona, moim zdaniem, wielkim osiągnięciem dla wewnętrznej idei esperanto”⁶³.

Do najbardziej zasłużonych w propagowaniu idei, jak pisze autor w „La vöco de amikejo” należeli: „(...) porucznik Giminne z Brukseli, który oddał swój czas i pieniądze oraz wygłaszał prelekcje; ksiądz Richardson, prawdziwy apostoł; pan Charles Schriever⁶⁴, bardzo energiczny i inteligentny młody człowiek, konsul i profesor [nauczyciel — R. Ż.] w Amikejo”⁶⁵.

W liczącym wtedy ponad cztery tysiące mieszkańców Neutralnym Moresnet zarejestrowanych było aż 135 esperantystów. Podzieleni na trzy grupy (grupa pierwsza składała się z 70 dzieci, druga z 40 mężczyzn i trzecia z 25 kobiet) otrzymywali prawo do bezpłatnych dwóch lekcji języka esperanto tygodniowo w szkole państwowej⁶⁶. Nauka języka odbywała się w szkole

⁶⁰ Twórcy nawiązują tu do słynnego teatru Richarda Wagnera w bawarskim mieście Bayreuth.

⁶¹ De Neuxtra Moresneto al Senlime (3), jesień 1999, nr 4, http://www.senlime.be/Senl03_2.pdf, <http://users.belgacom.net/esperanto/Kelmis/Neuxtral/Ineuxtr3.html>

⁶² Dr Ludwik Zamenhof (1859–1917), wybitny poliglota, twórca międzynarodowego języka esperanto. Pochodził z żydowskiej rodziny nauczyciela języków obcych. Po ukończeniu gimnazjum w Warszawie studiował medycynę w Moskwie i w Wiedniu, a następnie specjalizował się w Warszawie jako okulista. Od najmłodszych lat interesował się językoznawstwem. W wieku czternastu lat władał już sześcioma językami. Żyjąc w wielonarodowym mieście Białymstoku obserwował, że mieszkający tam Polacy, Rosjanie, Żydzi, Białorusini i Niemcy nie lubią się i nie rozumieją. Sądził, że jednym z powodów tego stanu rzeczy jest różnorodność języków, która dzieli ludzi i zmienia we wrogów. Dlatego rozpoczął pracę nad tworzeniem nowego języka międzynarodowego „lingwe uniwersala”. W 1887 r. wydano pierwsze polskie podręczniki nowego języka w wersji rosyjskiej i polskiej podpisane pseudonimem dr Esperanto — „mający nadzieję”. Później, od pseudonimu twórcy nowy język zaczęto nazywać „esperanto”.

⁶³ „Kara Sinjoro, viajn du artikolojn mi legis kun granda intereso. La ideo tre plachas al mi. Se ghi povus esti plenumita, ghi estus, lau mia opinio, tre grava akiro por la interna ideo de la esperantismo”, Esperanta Civito, Heroldo komunikas n-ro 161, http://www.esperantio.net/heroldo_komunikas.php?numero=161.

⁶⁴ Charles Schriever (?–1916), porucznik belgijskiej armii, nauczyciel esperanto wszystkich grup wiekowych. Zmarł 31 XII 1916 r. w Kigomie w Afryce, <http://www.seniorennet.be/forum/viewtopic.php?p=975631&sid=6d62269c46210ec2beabb3f1e9ddda71>

⁶⁵ La vöco de amikejo...

⁶⁶ „Wielki wpływ miał również pan Ullman, berlińczyk, przewodniczący międzynarodowego stowarzyszenia komiwojażerów–esperantystów w Amikejo, wiceprzewodniczący pewnego stowarzyszenia komiwojażerów angielskich, autor znamienitych artykułów w «Der Berliner Tageblatt» i w «Die Post reisender Kaufleute Deutschlands». Trudno byłoby precyzyjnie zdefiniować rolę, jaką w owych pracach odegrali liczni

podstawowej na Kerkstraat pod numerem 31, która była prezentem dla miasta od „Vieille Montagne”⁶⁷. W budynku tym Schriever dawał cztery razy w tygodniu lekcje esperanto dzieciom. Został on też pierwszym „szefem” Amikejo. Warto tu dodać, że poprzedni dom Charles’a Schrievera (het ‘Huis Schriever’) znajdował się na Kapelstraat 21, gdzie mieścił się także sklep z książkami, również w języku esperanto. Służył on także za biuro dla miejscowej grupy esperanto oraz miejsce jej spotkań.

Domy gościnne dla esperantystów oznaczone były zielonymi gwiazdami umieszczonymi na fasadach domów i nosiły napis Esperanta Gasttablo. Niektóre z nich przetrwały do dziś⁶⁸. Hotel Parkowy na Parkstrasse, wybudowany w 1843 r., był dawniej willą dyrektorów „Vieille Montagne”, położoną na terenie pięknego prywatnego parku i posiadającą wielką salę balową, którą w 1907 r. Charles Timmerhaus, przedostatni dyrektorem „Vieille Montagne” (1894–1939), oddał na cele przyjaciół esperantystów.

W związku ze zbliżającym się IV Międzynarodowym Kongresem Esperanto w Dreźnie dr Molly rozpoczął akcję na rzecz poparcia pomysłu przez ludność miejscową. Wykorzystał do tego celu wielką salę w pawilonie należącym do „Vieille Montagne”, mieszczącym wówczas Związek Strzelecki i zrzeszającym jej pracowników. Tam też miała miejsce, jak byśmy dziś powiedzieli, impreza promocyjna języka esperanto. 13 sierpnia 1908 r. Roy i dr Molly, w obecności ponad setki esperantystów z Hiszpanii i Francji z pięciu czy też sześciu krajów⁶⁹, ogłosili powstanie państwa „Amikejo”. Roy, dr Molly i Ruhl, mieszkaniec Verviërs, wygłosili do ludności Neutralnego Moresnet płomienne przemówienia po francusku i po niemiecku. Był to rodzaj festiwalu, w którym uczestniczyła licznie miejscowa ludność i zaproszeni Esperantyści, ale bez udziału polityków czy zagranicznych dyplomatów. W udekorowanej odświętnie sali Pawilonu Strzeleckiego, z udziałem doboszy i orkiestry górniczej, wygłoszono żarliwe przemówienia przekonujące mieszkańców do idei utworzenia państwa esperanto „Amikejo” właśnie w Neutralnym Moresnet. Po zakończeniu uroczystych przemówień orkiestra górnicza zagrała melodię „Amikejo–marsz”, skomponowaną na tę okazję specjalnie przez Willy’ego Hoppermanna⁷⁰. Marsz ten miał być hymnem narodowym nowego państwa.

Ogłoszenie przez Roya faktu powstania Amikejo 18 sierpnia na Kongresie w Dreźnie⁷¹ nie zyskało akceptacji społeczności międzynarodowej esperantystów. Jednakże, wiele zagranicznych gazet na swych łamach poinformowało o powstaniu państwa Esperanto. Jak pisał Adam Zakrzewski, niestety, zgłoszenie Neutralnego Moresnet uznane zostało przez jednych uczest-

esperantyści z Brukseli, Anvers i Moresnet, między innymi członkowie komitetu z Neutralnego Moresnet (panowie Boirac, Bourlet, Blanjean) i sam Zamenhof”. La vöco de amikejo, informilo pri Senlime kaj Esperanto...

⁶⁷ Po II wojnie światowej budynek ten stał się siedzibą Zarządu Gminy.

⁶⁸ Jak np. budynek zwany „De Jansmühle”, młyn mielący rudę i położony w Pruskim Moresnet, który służył za miejsce zakwaterowania personelu zatrudnionego w „Vieille Montagne” od 1848 r.

⁶⁹ „(...) the 13th of August 1908 was founded «Amikejo» («the land of friendship», in Esperanto), of course without any foreign diplomatic representative: it was just a big festival, which was attended by Esperantists from at least 5 or 6 countries. The Esperanto «state» disappeared because of the first World War”. Fabien’s WWW, <http://fabien.galerio.org/esperantokashe.html>

⁷⁰ http://home.hccnet.nl/c.damen/nederlands/index_nl.htm; <http://www.fokas.nl/a.php?naam=nieuwsbrief/nieuwsbrief.php?id=120>

⁷¹ IV Światowy Kongres Esperanto w Dreźnie odbył się w dniach 15–22 VIII 1908 r. W czasie sesji 18 VIII 1908 r. omawiano taką możliwość. O ustaleniach tego Kongresu patrz fragment: „Du grawaj utopioj (Dwie ważne utopie)”, w: L. Courtiwat, *Historio de Esperanto 1887–1913*, t. I, s. 260.

ników Kongresu za pomysł o charakterze politycznym⁷², przez innych za nadmierną ambicję samego Roya⁷³. O wydarzeniu tym przypominała niedawno w artykule *Mała Esperancja* strona internetowa polskiego oddziału esperantystów⁷⁴.

Niemniej jednak działalność esperantystów była kontynuowana. Pierwsze oficjalne święto esperanto odbyło się 27 grudnia 1908 r. i wzięło w nim udział ponad 150 uczestników z różnych krajów. Do pomocy przybywającym turystom wyznaczono osobę władającą językiem esperanto⁷⁵.

Życie w Neutralnym Moresnet

W 1816 r. na terytorium tym mieszkało zaledwie 256 osób. Ale liczba ich zaczęła wzrastać gwałtownie w wyniku rozbudowy kopalni cynku i dobrej koniunktury gospodarczej. W 1850 r. było tam już 500 mieszkańców, a w 1858 r. ich liczba wzrosła do 2 572. Z tych 2 572 osób tylko 695 należało do tzw. kategorii neutralnych (głównie dzieci pierwszych mieszkańców), resztę mieszkańców stanowiło 852 Belgów, 807 Prusaków, 204 Holendrów i 14 imigrantów z innych krajów. Mieszkańcy ci mieli wiele korzyści z mieszkania w Neutralnym Moresnet, chociaż, zwłaszcza dla prawdziwych „neutralnych”, było także trochę niedogodności, jak np. to, że poza granicami długo uznawani byli za bezpieczeństwa. W 1914 r. liczba ludności wzrosła do 4 668 osób, w tym robotników z 280 w 1840 r. do 1 000 w 1850 r. i w 1857 r. osiągnęła rekordowy poziom 1 258 osób. Wyjaśnia to, dlaczego S. A. Vieille Montagne zaangażowało się także w administrowanie terytorium. Niektórzy jego dyrektorzy zostali burmistrzami, a biura stowarzyszenia mieściły też biura lokalnych władz (przedtem dla tego celu wykorzystywano pomieszczenia w Pruskim Moresnet).

W 1857 r. stowarzyszenie wybudowało lokalną szkołę, a jeden z jego przełożonych służył burmistrzowi jako konstabla. Stowarzyszenie prowadziło też postępową politykę społeczną skierowaną do miejscowej ludności. Zapewniało dobrą opiekę medyczną i niskie odsetki od pożyczek bankowych.

Kopalnia cynku Vieille Montagne raz jeszcze

Polski autor, Leon Żurawicki, opisując budowę geologiczną i bogactwa naturalne Holandii, pisze tak: „Ołów i cynk. Rudy te związane są z orogenezą kaledońską i waryscyjską, a występują na południu Holandii w pobliżu granicy między Belgią a RFN. W przeszłości znaczenie tych złóż było na tyle duże, że jeszcze w trakcie pierwszego pokoju paryskiego toczyły się spory na temat przebiegu linii granicznej i w efekcie ten tzw. obszar Moresnet uznano za neutralny (...)”⁷⁶. Kopalnia cynku przesądziła o istnieniu Neutralnego Moresnet. Była ona tak ważna, że

⁷² „S. Roy [powinno być G. Roy — R. Ż.] zaproponował miasteczko Moresnet, mały kraj, usytuowany między Belgią, Niemcami i Holandią, ale neutralny, niezwiązany z żadnym z tych krajów — jako neutralny kraj dla esperanckich spraw handlowych, naukowych i jego instytucji. W ten powstałoby tak jakby esperanckie państwo. Ten projekt wydawał się jednak licznym esperantystom trochę niebezpieczny z racji swojego politycznego charakteru”. Z. Adam (Adam Zakrzewski), *Historio de Esperanto 1887–1912, Pola Esperanto–Asocio*, Varsovio 1979, s. 93, przyp. *.

⁷³ W żartach kojarzono jego „królestwo” z nazwiskiem Roy–le Roi — król. „(...) The majority of the Esperantists was against such an idea, and there were jokes about this «kingdom» because in French, Roy or roi means king...”. Fabien’s WWW, <http://fabien.galerio.org/esperantokashe.html>

⁷⁴ Vim Sluifman (Niderlando) *Mała Esperancja*, Lodza Informilo — nr 4/2001.

⁷⁵ <http://www.seniorennet.be/forum/viewtopic.php?p=975631&sid=6d62269c46210ec2beabb3f1e9ddda71>

⁷⁶ L. Żurawicki, *Holandia*, Warszawa 1983, s. 40–41.

w art. 31 Traktatu o granicach z Akwizgranu zawarto następujące sformułowanie: „W szczególności uzgodniono, że zmiana władzy lub rządu nie naruszy praw pana Dony & Cie. do eksploatacji calamine i że dzierżawa ta pozostanie nienaruszona i będzie korzystać z praw i przywilejów, które zostały na początku zakreślone. Początkowe zobowiązania wynikające z tej dzierżawy (koncesji) pozostają w mocy, jak na przykład obowiązek dostarczania calamine do młynów cynkowych dla dwóch stron kontraktu za cenę określoną w umowie dzierżawy (koncesji)”.

Jak pisałem powyżej, Jean-Jacques Dony w 1808 r. opracował przemysłową metodę wytapiania czystego cynku według własnego pomysłu, opatentowaną rok później⁷⁷. W 1809 r. w Saint-Léonard powstała pierwsza na świecie przemysłowa huta cynku⁷⁸, a w 1835 r. w Neutralnym Moresnet. Choć Jean-Jacques Dony był błyskotliwym chemikiem, nie miał głowy do interesów, już w 1813 r. zbankrutował. Mosselman w 1819 r. kupił udziały w kopalni Chaulet, a pięć lat później resztę masy upadłościowej Dony'ego, w wyniku czego uzyskał nad nią pełną kontrolę⁷⁹. Kopalnia cynku rozwijała się doskonale dzięki działalności dziedziców Mosselmana, którzy w 1837 r. powołali do życia „Société anonyme des Mines et Fonderies de Zinc de la Vieille Montagne”⁸⁰. Działo ono do chwili zupełnego wyczerpania zasobów w 1885 r.⁸¹ Zopatrując fabryki w rudę z kopalń sąsiednich w Prusach i Belgii, mogło ono funkcjonować jeszcze przez wiele lat⁸².

Neutralny Moresnet — ostatnia odsłona

Wybuch I wojny światowej zlikwidował neutralność Moresnet. W 1914 r. wojska niemieckie skoncentrowane zostały na jego granicy, a 4 sierpnia na ulicach Neutralnego Moresnet pojawił się pruski żandarm, wzywając poborowych do stawienia się w swoich jednostkach. Już 8 sierpnia niemieccy żołnierze wkroczyli do Liège, gwałcąc neutralność sąsiedniej Belgii. Mieszkańcy Neutralnego Moresnet wiedzieli już, że nadszedł koniec ich minipaństwa.

Ciekawe jest to, że Prusacy początkowo uznali Neutralny Moresnet za teren okupowany, tak jak Belgię. Nie anektowali go, chociaż przez cały miniony okres uznawany był za terytorium niemieckie. Mocą dekretu z 27 marca 1915 r. komisarzem ze strony niemieckiej mianowany

⁷⁷ Aufstieg und Niedergang. Zinkindustrie in Kelmis. Eine Ausstellung im Göghltalmuseum, Kelmis vom 31. August 2002 bis zum 22. September 2002, von Helene Bing, Lucienne Demonthy-Bougard, Caroline Leterme und Sylvie Schuameche-Fabeck, b.n.s.

⁷⁸ Osiem pieców dawało 40 wytopów na dobę, a każdy piec dawał 200–300 metalicznego cynku.

⁷⁹ W latach 1824–1827 François-Dominique Mosselman prowadził działalność na rynkach międzynarodowych. We Francji i Anglii posiadał walcownię metalu. W 1827 r. powołał firmę rodzinną pod nazwą „Maison Mosselman Frères et Soeurs”, która w 1835 r. posiadała 35 pieców w Saint-Léonard i 20 w Angleur. Aufstieg und Niedergang der Zinkindustrie...

⁸⁰ W skrócie: „S. A. Vieille Montagne”.

⁸¹ Łącznie w XIX i XX wieku funkcjonowało tu 13 kopalń. Ostaniam w Schmalgraf zakończyła swoją pracę w 1932 r. Ostatnia próba poszukiwania rudy cynku podjęta w 1979 r. nie wykazała tu nowych zasobów tego metalu. A. Bertha, *Die Konzession der „Vieille Montagne”*, w: „Im Göhtal”, t. 58, s. 3.

⁸² W 1846 r. Louis-Alexandre Saint-Paul de Sinçay przejął kierownictwo firmy i zbudował międzynarodową korporację z filiami we Francji, Niemczech, Szwecji, Belgii i Afryce Północnej. W 1884 r. „S. A. Vieille Montagne” nabył „Société des Mines et Hauts-Fourneaux de la Vesdre”. Po śmierci ojca firmę przejął Gaston Saint-Paul de Sinçay (i prowadził ją do 1938 r.). W 1989 r. „S. A. Vieille Montagne” przejął „Union Minière”, a od 1999 r. międzynarodowa korporacja „Umicore”, posiadająca w Polsce swoje przedstawicielstwo. Aufstieg und Niedergang der Zinkindustrie...

został dr Bayer, który natychmiast przejął obowiązki swojego belgijskiego poprzednika⁸³. 27 czerwca oznajmiono, że władzę suwerena nad terytorium Moresnet przejmuje rząd Prus. Ci mieszkańcy Neutralnego Moresnet, którzy nie byli obywatelami niemieckimi, musieli meldować się codziennie administracji wojskowej i otrzymali zakaz opuszczania miejsca zamieszkania. Nakazano im zwrot posiadanej broni. Nie obyło się też bez śmiertelnych ofiar. Dla przykładu rozstrzelano dwóch mieszkańców Neutralnego Moresnet za otwarcie ognia do wkraczających wojsk niemieckich. Okupacja niemiecka była jawnym naruszeniem art. 17 Traktatu o granicach z Akwizgranu, w którym jego sygnatariusze stwierdzali, że Neutralny Moresnet nigdy nie może być okupowany przez jedno z państw nadzorczych. 25 maja 1916 r. sąd administracyjny w Eupen „uporał się z tym drobiazgiem” i uznał Traktat o granicach za nieważny, nadając pełną władzę nad tym terytorium do końca wojny Niemcom.

W listopadzie 1918 r. do Neutralnego Moresnet wkroczyły wojska belgijskie. Z rąk niemieckiego burmistrza Kylla władzę przejął królewski komisarz belgijski Fernand Bleyfuesz. Traktat pokojowy, kończący I wojnę światową, podpisano w Wersalu 28 czerwca 1919 r. Tak zakończył się ostatni akt dramatu i — jak píše Louis Malvoz — „nad Neutralnym Moresnet opadła kurtyna”. Wraz z uchwaleniem Traktatu wersalskiego minipaństwo Neutralny Moresnet przeszło do historii. Artykuł 32 tego traktatu brzmiał: „Niemcy uznają zupełne zwierzchnictwo Belgii nad całością spornego terytorium Moresnet (zwanego Moresnet neutre)”⁸⁴. Według kolejnych ustaleń, w ciągu 15 dni od uprawomocnienia się traktatu powstać miała siedmioosobowa Komisja w celu wyznaczenia nowej linii granicznej, wszyscy zaś mieszkańcy tego terytorium stawali się automatycznie obywatelami Królestwa Belgii⁸⁵, z wyjątkiem tych, którzy osiedlili się tu po 1 sierpnia 1914 r. Ci, którzy wybrali obywatelstwo niemieckie, musieli teren ten opuścić⁸⁶.

Co pozostało z Neutralnego Moresnet?

Artykuł 1 Traktatu wersalskiego powołał w miejsce Neutralnego Moresnet gminę Kelmis, wydzieloną z prowincji Liège, podporządkowaną administracyjnie arrondissement Verviers, a prawnie kantonowi Aubel. Zgodnie z artykułem 32 Traktatu wersalskiego gmina miała zostać połączona w całość pod wspólną nazwą La Calamine. Nazwa ta pojawia się zarówno w niderlandzkim, jaki i francuskim tekście Traktatu. La calamine, czyli „kelmis”, pochodzi od sło-

⁸³ F. Uebags, *Vorkriegszeit, Kriegszeit und Waffenstillstand 1914–1918 in Neutral–Moresnet*, „Im Göhlthal”, t. 13, s. 15; za: L. Malvoz, *Het neutraal gebied...*, s. 91.

⁸⁴ Art. 33 — Niemcy zrzekają się na rzecz Belgii wszystkich praw i tytułów do terytorium Moresnet pruskiego, położonego na wschód od drogi z Leodium do Akwizgranu; część drogi, idąca skrajem tego terytorium, należeć będzie do Belgii. Art. 34 — poza tym Niemcy zrzekają się na rzecz Belgii wszelkich praw i tytułów do terytoriów obejmujących całość okręgów (Kreise) Eupen i Malmédy. W ciągu sześciu miesięcy od chwili, gdy Traktat niniejszy otrzyma moc obowiązującą, władze belgijskie wyłożą w Eupen i Malmédy rejestry, do których mieszkańcy wymienionych obszarów zgłaszać będą na piśmie swe życzenia co do pozostawienia całkowitych terytoriów lub ich części pod zwierzchnictwem niemieckim. Rząd belgijski zawiadomia Ligę Narodów o wyniku tego plebiscytu. Belgia zobowiązuje się przyjąć decyzję Ligi”. Pełny Polski tekst za: B. Winiarski, *Wybór źródeł do nauki prawa międzynarodowego*, Warszawa 1938, s. 164–165.

⁸⁵ „Z wyłączeniem przynależności niemieckiej”. Art. 36.

⁸⁶ W zgodzie z art. 37 Traktatu, który dotyczył także mieszkańców Eupen–Malmédy. „W ciągu 2 lat po ostatecznym przeniesieniu zwierzchnictwa nad terytoriami, przyznanymi Belgii na zasadzie niniejszego Traktatu, obywatele niemieccy, mający powyżej lat 18 i stale na tych obszarach przebywający, będą mogli wybrać przynależność niemiecką. Wybór męża skutkuje na żonę, wybór zaś rodziców — na ich dzieci poniżej lat 18. Ci, którzy wykonają wyżej przewidziane prawo opcji, powinni w ciągu następnych 12 miesięcy przenieść swe stałe zamieszkanie do Niemiec (...)”. B. Winiarski, *Wybór źródeł...*, s. 165.

wa „kelme” i w limburgskim dialekcie oznacza rudę cynku. Nazwa tą posługiwano się potocznie w odniesieniu do całego obszaru, na którym zamieszkiwała miejscowa ludność⁸⁷.

Pod II wojnie światowej według belgijskiej Ustawy językowej z 1963 r. terytorium to znalazło się w obszarze niemieckojęzycznym z oficjalną nazwą Kelmis⁸⁸. Królewskim dekretem z 17 września 1975 r., wpartym ustawą z 30 grudnia 1975 r., gminy Kelmis (dawniej Neutralny Moresnet), Neu-Moresnet (dawniej Pruski Moresnet) i Hergenrath zostały połączone w nową gminę Kelmis. Gmina Moresnet (dawniej Belgijski Moresnet) wchłonięta została przez nową gminę Plombières i należy do francuskiej strefy językowej. Kelmis liczy ponad 10 000 mieszkańców i jest drugą co do wielkości gminą niemieckojęzycznego regionu Belgii⁸⁹. Alfred Bertha, członek Towarzystwa Historycznego z Kelmis, dodaje: „Mieszkaniec Kelmis zawsze mówi o sobie chętnie, że jest «Neutrallem». Będzie bardzo niechętnie uważał siebie za takiego samego, jak jego sąsiedzi. Prawdziwego «Neutrala» wśród mieszkańców wyczuwa się nadal, choć w ostatnich dekadach pozostało ich tu niewiele, wciąż miejsce to ma w sobie coś niezwykłego”⁹⁰.

Małe, ale bogate w eksponaty Göhlta Museum w Kelmis ilustruje całą historię tego niezwykłego zakątka Europy. Obok licznych fotografii, korespondencji, sztandarów i innych „świadców” historii w muzeum udało się zgromadzić ponad 50 znaków granicznych (kilka z nich pozostaje w terenie). Są one szczególną formą pamięci o terytorium, które kiedyś wiodło swój neutralny, z nadzieją na suwerenny, byt państwowy⁹¹. Świadczą o tym wysiłki zmierzające do organizacji własnej poczty, wydawania znaczków, bicia monety, czy własny hymn i czarno-biało-niebieska flaga⁹².

Dla polskiego Czytelnika interesujący będzie fakt, że muzeum posiada listy od twórcy języka esperanto, Ludwika Zamenhofa, korespondującego z dr. Mollym w sprawie utworzenia państwa Amikejo. Warto w tym miejscu dodać, że nadal funkcjonuje tam organizacja zrzeszająca esperantystów z całego regionu Renu i Mozeli, odwołująca się do tradycji kraju Amikejo⁹³.

⁸⁷ 18 V 1940 r. gminy Eupen, Malmédy i Moresnet włączone zostały do III Rzeszy.

⁸⁸ W wyniku poprawki do Konstytucji Królestwa Belgii z 24 XII 1970 r. powołano trzy wspólnoty oparte na kryterium przynależności kulturalnej: niderlandzką, francuską i niemiecką i trzy regiony według kryterium terytorialnego: Flandrię, Walonię i Brukselę. W 1993 r. doszło do przekształcenia Belgii w państwo federalne sankcjonujące podział państwa na trzy regiony o szerokiej autonomii i trzy wspólnoty. Wspólnota niemieckojęzyczna Belgii (niem. Deutschsprachige Gemeinschaft Belgiens, w skrócie DGB) — to jedna z trzech oficjalnych wspólnot. Obejmuje teren tzw. Wschodnich Kantonów, położonych przy granicy z Niemcami — 854 km², zamieszkanym przez 71 000 ludzi, z których prawie 100% porozumiewa się w języku niemieckim. J. Łaptos, *Historia Belgii...*, s. 268.

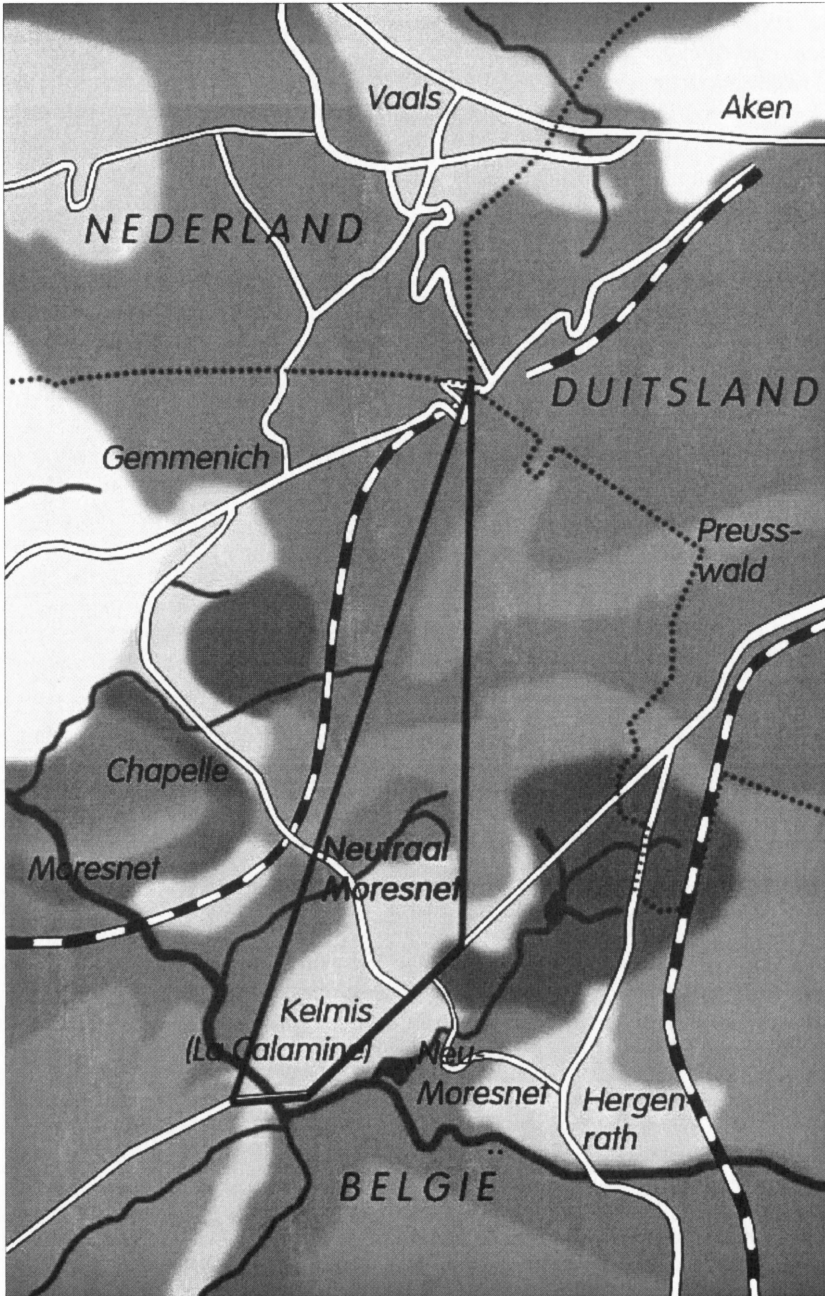
⁸⁹ <http://www.kelmis.be/de/index.html>

⁹⁰ 17 XII 2004 r. „Zwergstaat zwischen Deutschland und Holland...”.

⁹¹ Na oficjalną symbolikę Neutralnego Moresnet składały się herby państw ościennych i herb Vieille Montagne.

⁹² Zaprojektowana została w 1883 r. Nie jest jasne, dlaczego flaga Neutralnego Moresnet ma właśnie takie kolory. Być może chodziło to o kolor czarny i biały z Prus, a niebieski (Nassau blue) z Holandii, a zatem kolory dwóch państw kontrolujących ten obszar do 1830 r. Jak pisze L. Malvoz, mogły one także pochodzić z emblematu i logo kopalni Vieille Montagne. Patrz także: <http://www.crwflags.com/fotw/flags/be-wlgkm.html>

⁹³ „*Les espérantistes frais émoulus de Kelmis et des groupes voisins s'exerceront ensemble lors d'une mémorable réunion, le soir du 22 avril 1991, à Kelmis. Peut-être cette date devra-t-elle être considérée comme celle du réveil d'Amikejo*”. „La vöco de amikejo”, informilo pri Senlime kaj Esperanto en Eurogiono Mozo-Rejno, http://home.scarlet.be/~tor-4517/_sgt/f10000.htm, http://www.senlime.be/SenI03_2.pdf

Jedną z pracownic Muzeum jest pani Dorota Feverin, Polka zamieszkała tam od ponad trzydziestu lat i zawsze gotowa udzielić informacji o tym niezwykłym zakątku Królestwa Belgii.

Na koniec pozostanie jeszcze wspomnieć o innym miejscu, po belgijskiej stronie granicy, które miało wpływ na życie duchowne mieszkańców Neutralnego Moresnet. To sanktuarium maryjne w Moresnet–Chapelle. W znajdującej się tam kaplicy wisi obraz Marii Pomocnej lub Matki Bożej Wspomożenia Wiernych⁹⁴. Cudowne uzdrowienia i organizowane od 1823 roku przez parafię St. Jakobus z Akwizgranu pielgrzymki oraz procesje do obrazu w kapliczce, rozbudowanej w 1831 r., doprowadziły do uznania go przez Kościół katolicki za miejsce oficjalnego kultu maryjnego⁹⁵. Jest on również celem pielgrzymek Polaków zamieszkałych w belgijskiej i niderlandzkiej Limburgii oraz Niemczech⁹⁶.

Po oddzieleniu się Belgii od Niderlandów i wbiciu w okolicy miejscowości Vaals (Vaels) czwartego słupka granicznego region ten nazywano do 1919 r.: „Punktem, w którym zbiegają się cztery kraje”⁹⁷. Z czasem stał się on także atrakcją turystyczną, a w jego okolicy wybudowano wieżę widokową, z której można było patrzeć na cztery kraje — Niemcy, Belgię, Niderlandy i oczywiście Neutralny Moresnet⁹⁸. Dziś miejsce to jest nadal wielką atrakcją turystyczną, z dwoma wieżami widokowymi, ale odrestaurowane słupki graniczne wskazują na obecne granice i ani słowem nie wspominają o historii zapomnianego neutralnego terytorium⁹⁹.

Neutral Moresnet — the Forgotten Offspring of the Congress of Vienna

In 1816–1919 neutral Moresnet, a small part of the canton of Aubel from the time of the French Empire (today: in the Belgian commune of Kelmis) and in the past a wedge between the Kingdom of The Netherlands and Prussia, comprised a mini-state which Polish historiography has totally forgotten. For more than a century this territory enjoyed a certain form of independence and possessed numerous attributes of a sovereign state — its own anthem, flag and post stamps. Interest in this region on the part of its eastern neighbours was caused by the presence of zinc ore deposits. In the wake of the victory won by the anti-

⁹⁴ <http://wallfahrt-moresnet.org/index-de.html>

⁹⁵ „Marie, Auxiliatrice” lub „Marie, Secours des Chrétiens” (franc.), Gnadenbild „Maria Hilf” lub „Maria, Hilfe der Christen” (niem.), „Maria helpster” lub „Maria, hulp der christenen” (niderl.). Z powodu wzrostu zainteresowania pielgrzymkami powstała konieczność wybudowania większej świątyni. Wzniesiona dawniej kapliczka została zburzona, a na jej miejscu wzniesiony został nowy kościół, który został poświęcony 8 IX 1880 r., w dniu święta narodzin Marii. W 1885 r. rozpoczęto w pobliżu budowę budynku klasztorowego. Przez kilka lat (1888–1894) opiekę nad pielgrzymkami sprawowali jezuita. W 1894 r. powrócili tu oo. franciszkanie, którzy sprawują obecnie pieczę nad tym miejscem.

⁹⁶ Regularne pielgrzymki do Moresnet Chapelle organizuje Polska Misja Katolicka w Akwizgranie.

⁹⁷ Vierländenpunkt (niem.), Vierlandenpunt (niderl.), obecnie Drielandenpunt–Drielandenpunt. Jest tam kamień przypominający, że jest to również najwyższy punkt w Niderlandach (323 m).

⁹⁸ Regionowi temu poświęcone jest wiele stron internetowych. Najważniejsze z nich to: <http://www.moresnet.nl>; <http://www.crwflags.com/fotw/flags/be-wlglm.html>; <http://www.diverseinformatie.nl>; <http://www.deutscheschutzgebiete.de/vierlaendereck.html>; WWW-Tip der Woche 28/2001, w: http://www.norbertschnitzler.de/Surftipps/2001_28.htm; <http://absoluteastronomy.com/enc3/moresnet> (w wersji ang.).

⁹⁹ W 2004 r. o Neutralnym Moresnet przypomniały belgijskie i niemieckie media: 2 IX 2004 r., „Esperantoland in België”, <http://www.trends.be/CMArticles> oraz 17 XII 2004 „Zwergstaat zwischen Deutschland und Holland...”.

–Napoleonic coalition, the Border Treaty, also known as the Treaty of Aachen, divided the territory in question into three fragments: Prussian Moresnet, Dutch (Belgian) Moresnet, and a small piece of land with the village of Kelmis and a zinc mine, granted neutral status. In the shape of an irregular triangle, this territory was to be jointly ruled by Prussian and Dutch commissioners. After the outbreak of the Belgian revolution (1813) and the proclamation by the southern Netherlands of secession from the Kingdom of The Netherlands, the right to Moresnet was taken over by the Kingdom of Belgium.

The most outstanding local figure was the physician Wilhelm Molly, who embarked upon a series of initiatives envisaged as successive steps on the path towards gaining independent political existence. Alongside an attempt at organising a postal service and the issuing of own stamps, Molly's most prominent undertaking was a transformation of Neutral Moresnet into an Esperanto state known as „Amikejo”.

The outbreak of the first world war liquidated the neutrality of the titular state. The Treaty of Versailles awarded all of its land to the Kingdom of Belgium, which replaced Neutral Moresnet with the commune of Kelmis. At present it has a total of more than 10.000 inhabitants and is the second largest commune in the German-speaking part of Belgium.